

STARO SAJMIŠTE

Edukativni obilazak

Maja Jočić i Svetlana Paunović

NEVATIM

Young Social Entrepreneurship in Germany

ORGANIZACIJA HAVER SRBIJA

Haver Srbija je neprofitna, obrazovna organizacija građanskog društva, koja u saradnji sa partnerima i partnerkama, neprofitnim organizacijama i institucijama, kroz neformalno obrazovanje i aktivizam utiče na smanjenje predrasuda i disrkininacije u društvu, promoviše društveni aktivizam i osnažuje manjine i marginalizovane grupe. Organizacija teži ka izgradnji i jačanju demokratskih principa delovanja i ka promovisanju aktivnog i odgovornog društva. Haver Srbija ostvaruje svoju misiju i ciljeve kreiranjem i realizacijom edukativnih radionica, organizovanjem otvorenih diskusija, predavanja, seminara, izložbi, filmskog festivala i edukativnih treninga.

Promene u društvu ka kojima težimo zahtevaju vreme i dugotrajnu posvećenost i istrajnost. Stoga, organizacija nastavlja da osmišljava i inicira nove programe.

Više o organizaciji Haver Srbija: www.haver.rs ili na FB, IG, LI, YT: Haver Srbija.

PROJEKAT KORACI PROŠLOSTI, SADAŠNJOSTI, BUDUĆNOSTI

Projekat "Koraci prošlosti, sadašnjosti i budućnosti" ima za cilj očuvanje sećanja i obrazovanje o lokalitetima koji su zaboravljeni, napušteni ili nepoznati većem delu građana i građanki, a od izuzetnog su značaja za jevrejsko nasleđe, Holokaust i šиру javnost.

Glavni deo projekta je osmišljavanje i implementacija besplatnih obrazovnih obilazaka za javnost. Cilj obrazovanih obilazaka je da doprinesu razvijanju kritičke istorijske svesti i premošćavanju predrasuda koje postoji prema kulturi i istoriji Jevreja. Projekat teži rasvetljavanju i prevenciji postojanja današnjeg antisemitizma i diskriminacije.

Ovim projektom, lokaliteti stradanja i nasleđa u Srbiji postaju mesta obrazovanja i učenja, kao i prostori za aktivizam, i time doprinose stvaranju otvorenijeg, inkluzivnijeg i slobodnijeg društva.

EDUKATIVNI OBILAZAK STAROG SAJMIŠTA

PRE RATA, BEOGRADSKI SAJAM 1937-1938

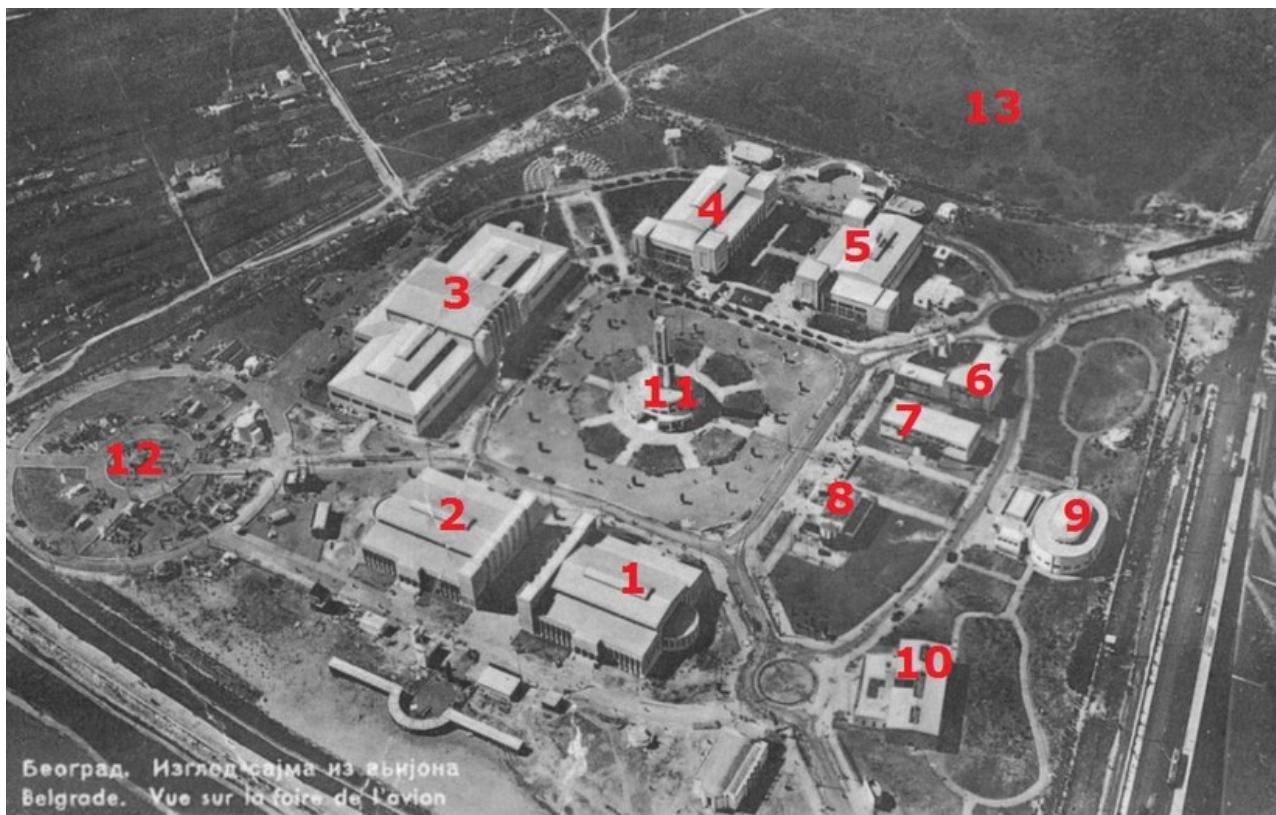
Lokacija: Centralna kula

Već 1936. godine beogradska opština donela je odluku da se močvare pored novoizgrađenog mosta nazvanog Most kralja Aleksandra pretvore u Beogradski izložbeni centar/sajam. Ovo je bio prvi projekat izgradnje na levoj obali Save, koji je nudio proširenje glavnog grada Kraljevine Jugoslavije prema zapadu.

Nakon isušivanja prvih močvarnih zemljišta, graditelji su započeli prvu fazu izgradnje Beogradskog sajma. Prvo su sagradili 5 velikih paviljona (tzv. Jugoslovenski paviljoni) potom Centralnu kulu i Italijanski, Mađarski, Rumunski, Čehoslovački i Spasićev paviljon. Druga faza izgradnje završena je 1938. godine otvaranjem Turskog i Nemačkog paviljona.

Sajmište, koje se nalazilo samo nekoliko minuta hoda od centra Beograda, ubrzo je postalo popularna destinacija za gradske stanovnike. Osim toga, doveo je i strane investitore i proizvođače u Jugoslaviju. Organizovani sajmovi i izložbe pružili su bogatu zabavu za širu javnost. Ovde ste mogli naći sve, od restorana, tržnica i ulične zabave do kulturnih događaja kao što su koncerti klasične muzike i umetničke izložbe. Philips je organizovao prvu televizijsku emisiju na Balkanu iz svog paviljona na Beogradskom sajmu. Čehoslovački proizvođač automobila Škoda izgradio je padobranski toranj visok 74 metra, najviši u Evropi u to vreme. Korišćen je za obuku padobranaca iz svih krajeva bivše Jugoslavije.

Važno je napomenuti da se Beogradski sajam nije bavio samo zabavom ili tehnološkim inovacijama i industrijskim poduhvatom, već i politikom. Nemačke i italijanske vlade su koristile svoje nacionalne paviljone da promovišu vrednosti nacističkog i fašističkog režima. Nacističke zastave bile su istaknute ispred nemačkog paviljona. Njegova unutrašnjost bila je ukrašena svastikom i drugim nacionalsocijalističkim simbolima. Štaviše, ekspanzija Nemačke u Evropi direktno je uticala na izgled Beogradskog sajma.

1-5	Yugoslav Pavilions 1-5	9	Spasić Pavilion
6	Italian Pavilion	10	Hungarian Pavilion
7	Czechoslovakian Pavilion	11	Central Tower
8	Rumanian Pavilion	12	Site of the Skoda tower
		13	Site of the German Pavilion (phase 2)

br. 64 Porodica Demajo ispred Nemačkog paviljona 1940.godine. Ženika, Samuilo i njihovo troje dece Solomon, Jelena i Isak stradali su kao zatvorenici logora, koji će biti uspostavljen na ovom mestu krajem 1941. godine. Cela porodica je ugušena u pokretnoj gasnoj komori maja 1942. u poslednjem transportu ionorača

SEĆANJE

Neka se brdo uspomena seća umesto mene.

To je razlog zašto postoji.

Neka se „park u-znak-sećanja“ seća,

neka se ulica „nazvana-po“ seća,

neka se „dobro-poznata“ zgrada seća,

neka se sinagoga, po Bogu nazvana, seća,

Neka se zamotani svitak Tore seća.

Neka se zastave sećaju,

ti raznobojni velovi istorije: tela koja su u njih umotana

odavno su postala prašina. Neka se prašina seća.

Neka se prljavština pred kapijom seća.

Neka se novorodeni sećaju.

Zveri u polju i ptice na nebesima

neka se hrane i neka se sećaju.

Neka se svi oni sećaju tako da ja mogu da se odmorim.

JEHUDA AMIHAI

Centralna kula: Do jula 1942. godine komanda logora, kao i jevrejska uprava.

Upravna zgrada: Komanda straže. Od sredine jula 1942. godine, u njoj se nalazila komanda Prihvatnog logora, koja je tada premeštena iz centralne kule.

Jugoslovenski paviljoni: Smeštaj logoraša i kuhinja. U paviljonima broj 1 (2100m²) i 3 (najveći, 5100m²) bile su smeštene jevrejske žene i deca; u paviljonu broj 2 (2100m²) Romi; u paviljonu broj 5 (1620m²), koji je bio ograđen žicom i odvojen od drugih paviljona, jevrejski muškarci dovedeni iz Topovskih šupa; u paviljonu broj 4 (1620m²) bila je smeštena kuhinja. Između drugog i trećeg paviljona nalazili su se nužnici, odnosno nužničke jame pod vedrim nebom, ukupno 12.

Zadužbina Nikole Spasića (Spasićev paviljon, paviljon Nikole Spasića): Bolnica i apoteka.

Turski paviljon: Kupatilo (ukupno deset tuševa) i mrtvačnica.

Mađarski paviljon: Od maja do početka novembra 1942. godine, za vreme postojanja Prihvatnog logora, služio je kao mesto za batinanje i ubijanje zatočenika.

Italijanski paviljon: Magacini za hranu i stolarska radionica.

Čehoslovački paviljon: Magacin u kojem su držane lične stvari (obuća, odeća, itd.), koje su Jevreji doneli sa sobom.

Drugi paviljoni

Paviljon Stefanović, Rumunski paviljon, Ribarski paviljon, Filipsov paviljon i Nemački paviljon imali su razne namene tokom postojanja Jevrejskog logora i Prihvatnog logora.

EDUKATIVNI OBILAZAK STAROG SAJMIŠTA

TOKOM RATA (Jevrejski logor - Judenlager Semlin)

Lokacija: Jugoslovenski paviljon (fudbalski teren)

1941. godine Nemačka je napala i okupirala Jugoslaviju. Gestapo je izdao naređenje po kojem su svi Jevreji morali da se jave nemačkoj policiji kako bi bili registrovani i dobili žute trake. Kazna za nečinjenje toga bila je smrt.

8. decembra uspostavljen je koncentracioni logor na Sajmištu. Bio je pod upravom Gestapoa i komandira SS oficira. Koncentracioni logor Sajmište je bio prvi koncentracioni logor u Evropi koji je usvojen i izabran za interniranje (zatvaranje, zatvaranje) Jevreja. Na ovom mestu, samo tokom dva meseca 1942. godine, 6320 Jevreja, uglavnom žena, dece i staraca (što je bila polovina tadašnje jevrejske populacije u okupiranoj Srbiji), sistematski je ubijena u pokretnoj gasnoj komori - dušegupci, dovedenoj ovde iz Nemačke .

Nakon uništenja (streljanja) Jevreja, u jevrejski koncentracioni logor na Sajmištu dovedene su prve jevrejske i romske porodice, uglavnom žene, deca i starije osobe. Ukupno je bilo oko 6400 jevrejskih zatvorenika i oko 600 romskih. Većina zatočenika Roma je puštena iz logora. Jevrejskim ženama i njihovim porodicama rečeno je da će biti prebačene u drugi koncentracioni logor u Rumuniji i Poljskoj. Rečeno im je da spakuju svoje torbe i označe ih svojim imenom i adresom. Svi su se ugušili u dušegupki koji je vozio do mesta izvan Beograda. Kada bi dušegupka stigla do mesta zvanog Jajnci, iz njega su izneseni i zakopani leševi. Kasnije, da bi se sakrili dokazi o ovom masovnom ubistvu, leševi su izvođeni i spaljeni.

Pritvorski logor Semlin (Prihvativi logor Zemun - Anhaltelager Semlin)

Nakon ubistva interniranih Jevreja, Sjamište je postalo logor za političke neprijatelje, partizane i radnike prisilnog rada. Većina interniranih je prebačena dalje u druge radne logore u Trećem Rajhu. Od maja 1942. do jula 1944. kroz logor je prošlo 32000 zatočenika (logoraša), uglavnom Srba. 10600 ljudi je poginulo, umrlo od gladi, umrlo od teškog fizičkog rada ili bolesti. Sajmište je bio najveći koncentracioni logor u okupiranoj Srbiji.

Koncentracioni logor Sajmište je 1943. godine dobio centralnu ulogu u mreži nemačkih tranzitnih logora. Ovde su dovedeni zatočenici iz Italije, Grčke i Albanije. Godine 1944. tokom savezničkog bombardovanja Beograda veliki broj zatočenika je ubijen. Samo mali broj ljudi je uspelo da pobegne. Godine 1944. logor je zatvoren i zatočenici su prebačeni u različite koncentracione / radne logore ili su oslobođeni.

Hilda Dajč je bila smeštena u Jugoslovenskom paviljonu

Hilda Dajč je rođena 1922. u Beču, u aškenaskoj porodici koju su sačinjavali njeni roditelji, Emil i Augusta i mlađi brat Hans. Pre rata, nakon što je maturirala u gimnaziji kao jedna od najboljih u svojoj generaciji, Hilda se upisala na studije arhitekture, na Beogradskom univerzitetu. Pošto su, u okupiranoj Srbiji, studije prekinute, Hilda je volontirala kao medicinska sestra u Jevrejskoj bolnici u Beogradu. Decembra 1941. jevrejskim ženama, deci i starcima bilo je naređeno da spakuju lične stvari i jave se glavnoj kancelariji Specijalne policije. Odvedeni su u adaptirani Paviljon broj 3, u novoosnovani Judenlager Semlin. Hilda Dajč se dobrovoljno prijavila da pomaže u bolnici u logoru na Sajmištu, gde je kasnije i ubijena. Datum smrti Hilde Dajč nije poznat, ali je sigurno da je ubijena u gasnom kamionu, zajedno sa preko 6.000 žena, dece i starih.

Sačuvana su četiri pisma, koja je pisala svojim prijateljicama Nadi Novak i Mirjani Petrović. Ta četiri pisma predstavljaju najdragoceniji izvor informacija o uslovima u logoru Sajmište, ali i jedno od najpotresnijih svedočanstava obesmišljenosti života u senci Holokausta.

HILDA DAJČ

Prvo pismo

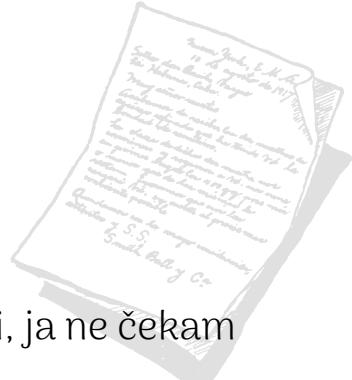
Nado, draga moja,

Sutra ujutru polazim u logor. Mene niko neće naterati, ja ne čekam na poziv. Javljam se dobrovoljno da podem sa prvom grupom koja polazi iz Džordža Vašingtona 23, sutra u 9 sati ujutru. Moji se protive mojoj odluci, ali ja mislim da ćeš me barem ti razumeti: ima toliko ljudi kojima je potrebna pomoć, da ja moram po nalogu svoje savesti da predem preko sentimentalnih razloga u vezi sa porodicom i kućom i da se potpuno stavim u službu drugih. Bolnica ostaje još u varoši, a upravnik mi je obećao da će me ponovo primiti kada se bolnica bude preselila u logor. Potpuno sam mirna i staložena i uverena da će sve ispasti dobro, čak iznad mojih optimističkih pretpostavki. Misliću često na tebe, ti znaš, a možda i ne, šta si za mene predstavljala - to ćeš i ubuduće. Ti si mi najlepša uspomena iz mog najpriyatnijeg perioda - iz družine.

Nado moja draga, ja te mnogo, mnogo volim.

Hilda.

7. XII 1941.

HILDA DAJČ

delovi drugog pisma

Draga moja Mirjana,

Pišem ti iz štalske idile ležeći na slami dok se umesto zvezdanog neba nalazi nad mojoj glavom drvena konstrukcija krova paviljona br. 3. Sa moje galerije (treće) koja se sastoji iz niza dasaka, a na kojoj nas tri imamo svaka po 80 cm u širini životnog prostora, posmatram ovaj labyrin, odnosno mravinjak bednika čije su tragedije brojne kao i oni koji žive ne zato sto su svesni da će jednom biti bolje, već zato što nemaju snage da prekinu sa životom. Ukoliko je to to.

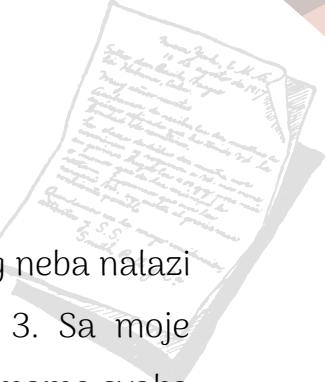
Mirjana draga, ovde sada ima 2 000 žena i dece, skoro 100 odojčadi za koje ne može ni mleko da se skuva jer nema ogreva, a prema visini paviljona i jačini košave možeš već da izračunaš stepen toplove. Čitam Hajnea i on mi prija, mada imamo toalet udaljen pola kilometra i to za petnaest osoba najedanput, mada smo do četiri sata dobili samo dva puta malo kupusa za koji se vidi da je u vodi kuvan, mada ležim na malo slame, a deca sa svih strana i svetlost gori cele noći, mada viču na nas „Idiotische Saubande“ [idiotска svinska bando] itd., mada nas zovu svaki čas na zbor i sve prestupe “strogog kažnjavanju”. Židova ima dosta. Ja sam počela danas sa radom u ambulanti, tj. jednom stolu sa nekoliko flaša i gaze, za kojim je samo jedan lekar, jedna apotekarka i ja. Posla ima dosta, ljudi, tojest žene, padaju u nesvest itd. Ali se u većini slučajeva drže više nego junački. Retke su suze. Naročito kod omladine. Jedino što mi nedostaje jeste pristojna mogućnost za umivanje.

Nama će doći još 2 500 osoba, a ima svega 2 lavaboa, tj. česme. Postepeno će sve doći u red i u to nimalo ne sumnjam.

Broje nas često, iz istog razloga su i paviljoni ograđeni žicom. Nimalo ne žalim što sam došla, već sam zadovoljna svojom odlukom

Ja znam, čvrsto sam ubedjena u to da je ovo samo prolazno (što ne isključuje mogućnost da to traje i nekoliko meseci), kraj će biti dobar i ja sam unapred zadovoljna.

9. XII 1941.

EDUKATIVNI OBILAZAK STAROG SAJMIŠTA

GAS VAN „DUŠEGUPKA“ (ŽRTVE)

Lokacija: spomenik

Prve žrtve dušegupke u Beogradu bile su osoblje i pacijenti iz dve jevrejske bolnica u gradu. Tokom dva dana, više od 800 ljudi (uglavnom bolničkih pacijenata) je bilo ukrcano, u grupama od 80 do 100 ljudi. Umrli su od trovanja ugljen-monoksidom dok se kamion vozio kroz Beograd.

Kada su jevrejske bolnice ispraznjene i zatvorene, počelo je uništavanje jevrejskih zatvorenika u Semlinu (Staro sajmište). Zatvorenici su otišli u velikom tamno sivom zapečaćenom kamionu. Čak stotinu ljudi moglo se ukrcati u njega. Nije bilo mesta unutra. Kamion je uvek bio parkiran ispred kapije - nikada nije ušao u logor.

Onima koji su izabrani za transport, naređeno je, ili bolje rečeno, uljudno im je savetovano da ponesu sve vredne stvari sa sobom, a za ostatak njihovih stvari su im naložili da navedu tačnu adresu. Potom bi SSovac stavio te stvari u drugi kamion, koji je uvek pratio sivi kombi. Kada je ovo urađeno, internistima je naloženo da uđu u kamion, i dva vozila bi krenula, a da niko od njih nije znao kuda.

Ovi transporti postali su svakodnevna pojava. Nedeljom i praznicima ih nije bilo, ali je u nekim slučajevima kamion odlazio dva puta u jednom danu. Vozač sivog kombija često je ulazio u logor, okupljaо decu oko sebe, milovao ih, nosio u naručje i davao im bombone. Deca su ga volela i uvek su trčala prema njemu da bi pokupila bombone. Niko u logoru nije pomislio da ih vode u smrt. Većina je verovala da ih odvode u neki radni logor.

"Kada bi bio natovaren, kamion je odlazio do Savskog mosta , na svega nekoliko stotina metara od ulaza u logor, gde bi Andorfer [komandant logora] čekao u kolima, kako ne bi gledao utovar [...] Sa druge strane mosta, gasni kamion se zaustavljao i jedan od vozača silazio i zavlačio se pod njega, da bi spojio auspuh sa hermetički zatvorenim tovarnim odeljkom. Kamion sa prtljagom zatočenika bi skretao s puta, a gasni kamion i komandantov auto nastavljadi kroz centar Beograda, do gubilišta podno Avale."

Između 19. marta i 10. maja, Gec i Mejer, u pratnji komandanta logora Herberta Andorfera, vozili su između 65 i 70 puta između Semlina i Jajinaca, ubivši oko 6.300 jevrejskih zatvorenika. Od skoro 7000 Jevreja interniranih u Semlinu, manje od 50 žena je preživelo. Oslobođeni su uglavnom zbog braka sa Srbima.

SVEDOČANSTVO RADISAVA PAVLOVIĆA

Za vreme okupacije radio sam u fabrici Ikarus, kao mehaničar. Prelazio sam svakodnevno iz Beograda vozom, a koji put i kamionom, pošto stanujem u Beogradu. Jedno popodne u zimu 1941–1942. godine, dana i meseca se ne sećam tačno, video sam Jevreje (poznao sam ih po traci koju su nosili preko ruke) kako na nosilima prenose leševe, koji su bili uvijeni u beo čaršav preko zaledene Save, sa logora na Sajmištu na drugu – beogradsku obalu Save.

Video sam dalje da je na beogradskoj obali stajao veliki kamion u koji su već bili utovareni leševi isto tako uvijeni u belo platno. Moglo ih je biti 20-30 leševa. Prolazio sam pešice pored kamiona, propeo se na prste (nalazio sam se na jednoj maloj uzbrdici) pa sam tako mogao da opazim leševe u kamionu. Video sam isto tako na suprotnoj obali Save još izvestan broj leševa poredanih koji su verovatno takođe trebali da budu utovareni u kamion.

Svedočanstvo izneto pred DK 28. aprila 1947. godine.

OBMANA JE BILA POTPUNA¹⁴⁰

Kamion – dušegupka je bio parkiran pred ulazom u logor da bi se tu popunio, dok je drugi, otvoreni kamion, ušao u logor da pokupi stvari putnika. Jedan od vozača kamiona šetao je po logoru, okupljao oko sebe decu i delio im bombone. Za svaki transport određivana je po jedna jevrejska lekarka ili medicinska sestra kao pratilec. Obmana je bila potpuna, i u početku je čak bilo dosta dobrovoljaca za transporte. Logorašice su se između sebe dogovorile da će u kamion za prtljac ubaciti poruke sa vestima o novom logoru, ali nikakve poruke nisu nađene. Na kraju, kada je broj dobrovoljnih putnika bio iscrpen, Nemci su sastavili liste sa imenima i logorašice su prozivane iz dana u dan za nove transporte, čak i tada nisu ni slutile kakva im sudbina neposredno predstoji.

Kad bi se napunio, kamion-dušegupka je vozio ka savskom mostu, samo nekoliko stotina metara od ulaza u logor, gde je Andorfer čekao u jednim kolima

da ne bi bio svedok utovarivanju. Most je bio oštećen i samo je jedan raspon mosta bio otvoren; zbog toga se saobraćaj odvijao naizmenično u dva smera. Vreme prelaska kamiona bilo je, međutim, tako podešeno, da dušegupka ne mora čekati u redu. Taj kamion je imao službene registarske tablice koje su mu garantovale da niko neće pokušati da izvrši inspekciju njegovog tovara, a Andorfer nije morao nijednom da pokaže svoje specijalne papiere. Stigavši na beogradsku stranu mosta, kamion se zaustavio, a jedan od vozača je izašao i podukao se ispod kamiona da bi cev s izduvnim gasovima povezao sa zapečaćenom kabinom. Kamion sa prtljagom je tada skrenuo s puta, dok su dušegupka i komandantov automobil prošli kroz Beograd do jednog strelišta u podnožju Avale.

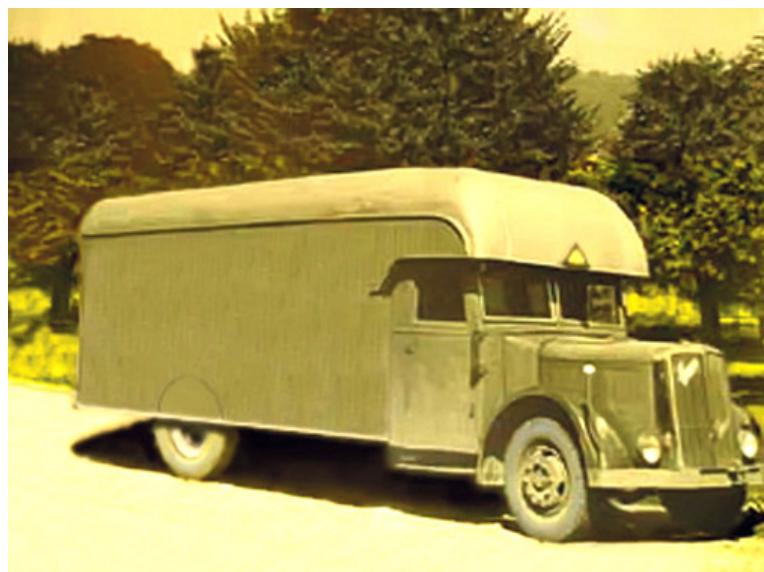
Tako su isti ljudi – Andorfer i Enge, vozači kamiona – dušegupke Gec i Majer, četvorica policajaca i sedam

srpskih zatvorenika – iz dana u dan tokom čitava dva meseca obavljali istu užasnu proceduru. Svakog jutra izuzev nedelje i praznika, a obično i po dva popodneva sedmično, kamion-dušegupka vozio je od Sajmišta do Avale. U poveći „Saurer“ predviđen za oko 50 odraslih muškaraca, često bi bilo utrpano i po stotinu žena i dece u jednom transportu. Po okončanju poslednjeg istovara, 10. maja 42. streljani su i srpski zatvorenici.

Sajmište nije izabrano kao mesto za logor zbog svoje nepristupačnosti niti zbog tajnosti lokacije. Logor se, naime, jednom svojom stranom nalazio pored samog puta koji je vodio od savskog mosta do predgrađa Zemuna, koji su mnogo koristili nemački okupatori. Sa druge strane logora nalazila se reka Sava, a preko reke bila su uzvišenja Beograda. Iz viših delova grada, svako je mogao da baci pogled preko reke i da vidi logor. Godine 1941. ovo nije smetalo Nemcima koji su došli na Balkan

kao novi *Herrenvolk* (narod gospodara), ubedeni u svoju pobedu i prilično ravnodušni prema javnom izlaganju njihovih zverštava. Tek 1943. kada ih je ratna sreća već očigledno bila napustila i kada su nastojali da svoju okupacionu politiku prikažu pred svetom kao „humaniju“, taj prizor je počeo Nemce zabrinjavati. Novi nemački ambasador Norman Nojbaher tražio je da se logor Sajmište ukloni zbog toga što je njegovo dugotrajno postojanje „pred očima stanovnika Beograda politički nepodnošljivo s obzirom na osećanja javnosti“. Njegov zahtev bio je ignorisan, pa je u tom logoru do kraja rata stradalo oko 47.000 zatočenika.

Osmog junu 1942. Šefer je izvestio skup oficira Vermahta da u Srbiji jevrejsko pitanje više ne postoji. Izrekao je, sa ponosom, da je „Beograd jedini veliki grad u Evropi koji se oslobođio Jevreja“.

HILDA DAJČ

Delovi četvrtog pisma

Mila moja,

... Već smo tu skoro devet nedelja i još sam pomalo pismena, jos umem pomalo da mislim. Svako veče, bez izuzetka, čitam tvoja i Nadina pisma i to mi je jedini trenutak kada sam nešto drugo, ne, samo Lagerinsasse [logorašica]. Robija je zlato prema ovome, mi ne znamo ni zašto, ni na što, ni na koliko smo osuđeni. Sve na svetu je divno, i najbednija egzistencija van logora, a ovo je inkarnacija sviju zala. Svi postajemo zli jer smo gladni, svi postajemo zajedljivi i brojimo jedan drugom zalogaje, svi su očajni - a ipak se niko ne ubija jer smo svi skupa jedna masa životinja koju prezirem. Mrzim nas sve jer smo svi jednak propali.

Blizu smo sveta, a tako udaljeni od svih. Ni sa kim nemamo veze, život svakog pojedinca napolju teče isto tako dalje, kao da se pola kilometra dalje ne odigrava klanica šest hiljada nevinih. Svi smo jednaki po svome kukavičluku i vi i mi. Dosta!

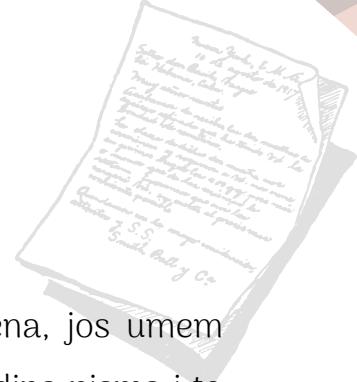
Ja ipak nisam takav nejunak kao što bi po ovome mogla da sudiš. Podnosim sve što mene pogađa lako, bezbolno. Ali ta okolina. To je ono što me nervira. Ljudi mi idu na živce. Ni glad od koje plačes, ni zima pri kojoj ti se voda u časi i krv u žilama sledi, ni smrad latrina, ni Košava, ništa nije tako odvratno kao gomila koja zaslužuje sažaljenje, a ti joj ne možeš pomoći, nego se staviti iznad nje i prezreti je...

... A propos, pre neki dan smo uređivali leševe, bilo ih je 27, u turskom paviljonu, i to sve u front. Meni ništa više nije odvratno, ni moj prljavi posao. Sve bi se moglo samo kad bi se znalo ono što se ne može saznati - kada će se otvoriti kapije milosti. Kakve li namere imaju sa nama?

...

Ljubi vas vaša logorašica.

7. II 1942.

EDUKATIVNI OBILAZAK STAROG SAJMIŠTA

PAVILJON SMRTI

Lokacija: Mađarski paviljon

U ovom paviljonu su komandant logorske policije Borisav Bane Veličković i starešina logora Radivoje Kisić mučili i ubijali zatvorenike.

Beata Niman je kćerka Bruna Zatlera. Istraživanje biografije svog oca je započela januara 1997. godine kako bi utvrdila zašto je on, navodno nevin, ležao dvadeset i pet godina u zatvorima Nemačke Demortske Republike. Dve i po godine je svakodnevno istraživala po arhivama, državnim ustanovama i bibliotekama. Rezultat je činjenica da je njen otac kriv za monstruoze ratne zločine. Objavila je knjigu sa naslovom: *Moj dobri otac* i podnaslovom: *Život sa njegovom prošlošću. Biografija mog oca zločinca*.

Mnogi ljudi koje sam kroz svoj rad upoznala i koji o životu moga oca znaju na osnovu svojih istraživanja, prijatelji, rođaci, žele da me uteše. Govore kako ja nisam kriva za zločine koje je on počinio. Na takvu pomisao nikada i nisam došla. Naravno da nisam kriva, ali bih sebe učinila krivom da sam čutala i da čitav svoj vaspitni rad nisam primenila bar na svoju decu i unuke, da više niko iz moje porodice ne postane kriv iz neznanja.

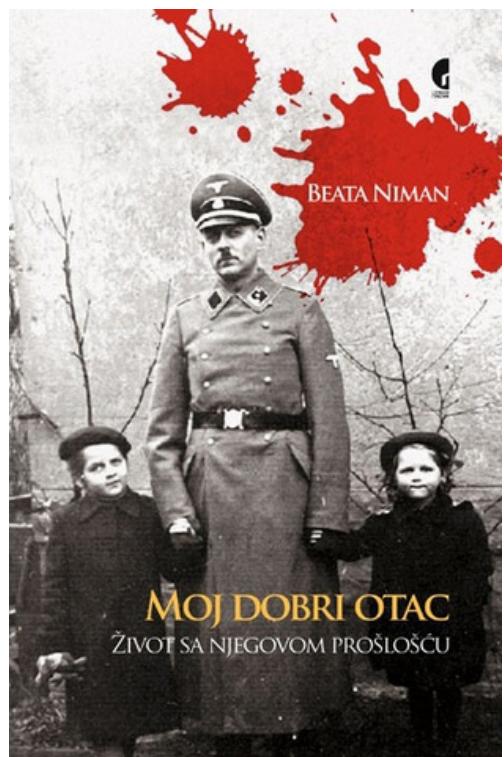
Često razmišljam o tome šta bih pitala oca kada bih još jednom imala mogućnost da sedim preko puta njega. Na ovo pitanje do danas ne mogu da odgovorim, čak ni u snu. U svim dokumentima koje sam pročitala, nigde ne nalazim polaznu tačku o tome da on razmišlja šta je uradio, u čemu je učestvovao. Nijedna reč žaljenja, nijedna reč svesti o vlastitoj krivici, da ne govorim o kajanju. Toliko sam tragala za tim. To bi mi olakšalo čitanje i život. Često sam poslednjih godina slušala ovaj argument: ko zna kako bismo ti ili ja postupili pod tadašnjim prisilama... Da li bismo mogli to da izbegnemo, da li bismo imali snage da se suprotstavimo vladajućoj politici i moći? To nazivam „neopozivim argumentom“. Posle njega je svaka diskusija završena. Onaj ko ga izrekne može da se povuče iza njega i ne mora više da razmišlja sebi i svojoj porodici. Za mene je to ipak mešanje baba i žaba... Ali, sedeti za pisacim stolom, planirati genocid i onda ga izvršavati... Moj otac je mogao da se usprotivi.

Nije morao da saučestvuje, mogao je da „zabušava“. Svih ovih godina nijednom nisam pročitala da je neko ko je odbio zločinačke naredbe, na primer da učestvuje u operativnoj jedinici za streljanje, imao problema, ili da je njegova porodica bila izložena pritiscima. Koliko je danas poznato, oni koji su se protivili samo su premešteni, većinom na Zapadnifront, gde ubijanje još nije počelo.

*Godine 2001. izasla je knjiga Kristofera Brauninga *Obični ljudi*. On piše o izvršiocima pogubljenja Jevreja i istražuje njihovo ponašanje i njihovu motivaciju. Preporučujem je svima onima koji se sa „neopozivim argumentom“ udobno zavaljuju u fotelju, mislećida se time sredilo pitanje sopstvenog delanja. Meni je Brauningova knjiga još jednom razjasnila da je moj otac mogao da izbegne mašineriju za ubijanje. Zašto to nije uradio? Kao što mi je tačno rekao jedan istoričar: „Vaš otac je radio izuzetno efikasno“ – do kraja rata.*

Vodila sam prepisku sa više od četrdeset institucija, arhiva i saveznih organa i radila u njihovim arhivama. Razmenjivala sam podatkesa više od pedeset istoričara, novinara i stručnjaka, koristila više od stotinu knjiga. U mojim dokumentima navedeno je više od dve stotine imena, u međuvremenu sam stekla solidno znanje o prvoj polovini 20.veka, dakle, o vremenu u kome se odvijao životmoga oca.

U kontekstu ovog saznanja suočavam se sa činjenicom da Bruno Zatler spada u drugi ili treći red nacističkih počinilaca koji su iznelisistem i koji su ličnobili odgovorni za zločine koje su počinili. On spada u one o kojima jedva da se nešto zna, od kojih je mali broj pozvan na odgovornost, o kojima se još nije dovoljno istražilo, ali bez kojih ne bi bili počinjeni nebrojeni zločini. Kada će nemačke porodice biti spremne da se suoče sa svojom prošlošću? Kada će shvatiti da je samo saučesništvo širom zemlje omogućilo nacističkom režimu da počini svoja nedela? Nisu samo protagonisti na vrhu podržavali režim. Hitler se oslanjao na široke slojeve naroda.

EDUKATIVNI OBILAZAK STAROG SAJMIŠTA

ZNAČAJ STAROG SAJMIŠTA

Lokacija: Turski paviljon i Spasićev paviljon

Ispričati šta se nalazilo u ova dva paviljona i pročitati još jedno pismo Hilde Dajč.

HILDA DAJČ

Delovi četvrtog pisma

...U stalnoj smo napetosti: hoće li nas streljati, dići u zrak, transportovati u Poljsku? To je sve sporedno! Sadašnjost samo treba preskočiti, nije nimalo prijatna, nimalo.

Sada je pola tri, dežuram celu noć u ambulanti (svaku četvrtu noć) u paviljonu kašlju u horu i čuje se kloparanje kiše sa krova. Ovde u ambulanti puši se furuna dozlaboga, ali ko se dima ne nadimi...

...Ali šta će kad mi je tako grozno teško pri duši. To je refren koji celu noć ponavljam. Znam da nema izgleda da ćemo skoro izaći, a napolju ste ti i Nada, jedino što me vezuje za Beograd koji po nekoj neshvatljivoj kontradikciji istovremeno strašno mrzim i strašno volim. Ti ne znaš, kao što ni ja nisam znala, šta to znači biti ovde. Želim ti da nikad ne saznaš. Već kao dete bojala sam se da me ne zakopaju živu. I ovo je neka vrsta prividne smrti. Hoće li posle nje biti nekog vaskrsenja? Nisam nikad toliko mislila na vas dve kao sada. Stalno razgovaram sa vama i želim da vas vidim jer ste vi za mene onaj "izgubljeni raj".

Ljubi vas vaša logorašica.

7. II 1942.

EDUKATIVNI OBILAZAK STAROG SAJMIŠTA

ZNAČAJ STAROG SAJMIŠTA

Lokacija: Turski paviljon i Spasićev paviljon

Istoričari smatraju da je koncentracioni logor Sajmište važno mesto u istoriji Holokausta.

Koncentracioni logor Sajmište nije samo najveće mesto patnje Jevreja u okupiranoj Srbiji. To je takođe jedan od prvih logora u Evropi u kojem je lokalna nemačka uprava uz pomoć vlade u Berlinu sprovedla masovna ubistva Jevreja. Jedan od najznačajnijih američkih istoričara, Kristofer Brauning, tvrdi da „ubijanje Jevreja na Sajmištu ukazuje na efikasnost i hladnokrvnu rutinu koja će kasnije biti poboljšana u logorima smrti i zato se ovaj zločin, koji je počeo ovde, treba posmatrati kao širi plan za uništenje evropskih Jevreja.

Brauning objašnjava da su „stražari i dalje čuvali, bilo da se radi o mostu, koncentracionom logoru ili masovnom pogrebu. Vozači su vozili, bilo da se radi o limuzini sa vozačem ili kombiju za gas. Hemičari su radili u njihovoj kriminalističkoj laboratoriji, da li da rešavaju ubistva ili da im pomognu. Mehaničari su radili u svojim garažama na svim vozilima, bez obzira na njihovu funkciju, a nadzornici voznog parka su ih nabavili i poslali. Komandanti logora održavali su red u logoru, da li je bilo potrebno pretiti Srbima da isporuče minimalne zalihe hrane kako bi zadržali svoje zarobljenike u životu mesec dana ili izmislili fiktivne propise lažnog tranzitnog logora kako bi iste zatvorenike poslali u sigurnu smrt.

Proces ubijanja u Semlinu bio je razdvojen tako da je svima koji su bili uključeni omogućeno da nastave svoj posao, dok su istovremeno učestvovali u uništavanju Jevreja. Ubistvo je postalo samo „mali incident” u dugoj karijeri svih uključenih. U godinama koje su usledile, to je postalo prepoznatljivo obeležje nacističkih logora smrti.

Koncentracioni logor Sajmište je takođe centralno mesto u istoriji Holokausta u Srbiji. Skoro polovina od ukupnog broja Jevreja sa teritorije nacističke okupirane Srbije stradala je tamo za manje od dva meseca u proleće 1942. godine, čineći Srbiju prvom nacističkom okupiranom teritorijom koja je proglašena "očišćenom od Jevreja".

U periodu socijalističke Jugoslavije, ubijanje Jevreja na Sajmištu je viđeno samo kao deo šire politike koju su nacisti sproveli u Srbiji. U isti mah, to se smatralo manifestacijom rasizma koji je usmeren ne samo prema Jevrejima, već i prema Romima i Slovenima (Srbima). Isto je bilo i u drugim komunističkim zemljama: Holokaustu se nije pristupilo kao jedinstvenom istorijskom događaju. Umesto toga, ubijanje Jevreja je protumačeno kao "refleks fašizma", a komemoracija jevrejskih žrtava bila je deo komemoracije svih žrtava fašizma, boraca za nacionalnu slobodu i socijalističkih revolucionara.

Mislimo da izgradnja memorijala na Sajmištu mora predstavljati deo šire inicijative. Nadamo se da će Holokaust i komemoracija Holokausta postati specifična tema sećanja i da će dobiti odgovarajuću pažnju.

DODATAK

Rejna - Lenka Demajo je rođena u Beogradu, kao jedna od petoro dece. Bila je Sprkinja Mojsijeve vere. Sa Bogoljubom Lunginovićem sklopila je 1938. godine građanski brak. U miraz je donela samo šivaču mašinu i svoj zanat. Bila je krojačica. Imali su veliku biblioteku, oboje su voleli da čitaju. Bili su članovi Komunističke partije Jugoslavije.

Ćerku Sofiju rodila je 8. septembra 1939. godine. Kada su Nemci došli po nju 19. januara 1942. godine, da je vode u logor na Beogradskom sajmištu, Sofiju nisu poveli, jer je bila polumrtva, izgledalo je da svakako neće preživeti. Zato je ćerku ostavila svojoj dobroj prijateljici Mari i njenim čerkama, Nataliji i Veri. Kada su je odvodili rekla je: „Tetka Maro, nemojte Sonju učiti da se moli Bogu. Nema Boga, kada mene na Bogovljivanje odvajaju od mog deteta...“

Izvor: Sofija Sonja Demajo Lunginović, Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta, Savez jevrejskih opština Srbije

Rejna – Lenka Lunginović, rođ. Demajo

Datum rođenja: 1912.
Mesto rođenja: Beograd, Kraljevina Srbija
Datum smrti: nepoznat
Mesto smrti: Jevrejski logor Zemun
(logor na Beogradskom sajmištu)

Ovaj identifikacioni list priča priču o stvarnoj osobi koja je živila i koja je ubijena tokom Holokausta.

Flora – Florika je rođena u Beogradu, a svog muža, Natana Glika, upoznala je tokom jedne posete, u Beču. Flora i Natan su se venčali 1929. godine u aškenaskoj sinagogi Sukat Šalom.

Flora nije bila lepotica, ali je bila živahna, vesela, strpljiva i blage naravi. Volela je da igra i da pева, a životni optimizam je nikada nije napuštao.

Njihov sin Markus se rodio 1930., a nakon tri godine i kći Žaneta. Tih godina živeli su teško. Flora je bila snalažljiva domaćica. Muževljevu platu od 277 dinara odvajala je u sedam različitih šoljica za svaki dan u nedelji.

Flora, Markus i Žaneta odvedeni su zajedno sa drugim jevrejskim ženama i njihovom decom u logor na Beogradskom sajmištu. Nije poznato na koji način su njihovi životi okončani.

Izvor: Rafael Ratko Altaras, Porodica Altaras (sećanja), Beograd, 1985, Jevrejski istorijski muzej

Flora Glik, rođ. Altaras

Datum rođenja: 1907.
Mesto rođenja: Beograd, Kraljevina Srbija
Datum smrti: nepoznat
Mesto smrti: Jevrejski logor Zemun
(logor na Beogradskom sajmištu)

Ovaj identifikacioni list priča priču o stvarnoj osobi koja je živila i koja je ubijena tokom Holokausta.

DODATAK

Ester je rođena u porodici Albahari 1919. godine u Sarajevu. Svoj muža, Aleksandra Bajera, upoznala je u Srpsko-jevrejskom pevačkom društvu u Beogradu, gde se doselila sa porodicom. Stanovali su u Solunskoj ulici broj 4, sa sinovima Đurom (1936), Vitomirom (1938) i Bobanom (1940). Bila je domaćica.

Celu njenu porodicu odveli su u logor na Beogradskom sajmištu. U logoru je rodila čerku, koju je takođe nazvala Ester. Ona je preživela.

„Zovem se Ester Bajer. Rođena sam 31. januara 1942. u Beogradu, na Sajmištu. Kako sam se tu rodila? Tako što je moja majka Jevrejka.“

Izvor: Ester Bajer, Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta, Savez jevrejskih opština Srbije

Ovaj identifikacioni list priča priču o stvarnoj osobi koja je živila i koja je ubijena tokom Holokausta.

Ester Bajer, rođ. Albahari

Datum rođenja: 1919.

Mesto rođenja: Sarajevo, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

Datum smrti: nepoznat

Mesto smrti: Jevrejski logor Zemun
(logor na Beogradskom sajmištu)

David je bio desetogodišnji dečak. Živeo je u Beogradu sa svojim roditeljima, majkom Bojanom i ocem Efraimom – Franjom, kako su ga zvali. Jedno vreme su svi zajedno stanovali sa njegovom bakom Klarom Tatjacak, koja je imala osmoro dece, u Jevrejskoj ulici na Dorćolu.

Jedna od Klarinih unuka, Nada Karaičić, se seća da su svi živeli kao jedna porodica. David i Nada su rasli kao rođeni brat i sestra, on je imao deset, a ona sedamnaest godina.

Nemci su ušli u dvorište kuće u Jevrejskoj ulici. Odvodili su jevrejske žene u logor na Sajmište. Odveli su i Davida. Nada se seća: „On je tada nešto pisao ili crtao... sedeо je na šamlici, a svesku je držao na stolici, tako je pisao... Teško mi je bilo bez suza da se pozdravim sa njim, samo sam ga poljubila. To je bio naš rastanak poslednji, to je bio 17. oktobar 1941. godine.“

Izvor: Nada Karaičić, Portreti i sećanja jevrejske zajednice Srbije pre Holokausta, Savez jevrejskih opština Srbije

David Bivas

Datum rođenja: 1931.

Mesto rođenja: Beograd, Kraljevina Jugoslavija

Datum smrti: nepoznat

Mesto smrti: Jevrejski logor Zemun
(logor na Beogradskom sajmištu)

Ovaj identifikacioni list priča priču o stvarnoj osobi koja je živila i koja je ubijena tokom Holokausta.